

KÜÜNLAVALGEL KIRJUTATUD SÕNAD TRÜKIVALGUSES

Küllli Habicht, Pille Penjam, Külli Prillop. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toimetaja Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015. 548 lk.

Tartu Ülikooli eelkäija Academia Gustaviana asutamisaastal, 1632. aastal, trükiti Riias Järvamaa praosti Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamatu” esimene osa. Saksa- ja eestikeelseid paralleeltekste sisaldav raamat oli hädavajalik abivahend eestlastele lihtsamate usutõdede selgitamiseks ning sisaldas lisaks Martin Lutheri katekismusele ka palveid ja liturgiavormeleid. Seega kaugetelt mahukam ja avaramaid eesmärke seadev kui eelmised, aastakümnete eest trükitud ja hävinud eestikeelsed katekismused. Varastes kolmekümnendais

aastais autor võis tugineda Rostocki ja Wittenbergi ülikoolis omandatud teoloogiateadmiste kõrval ka ligi kümneaastasele hingekarjasetööle Eesti maakogudustes ning eestikeelsetele käsikirjalistele palvevormelitele, enesekindlusest jäi tal aga sellegipoolest vajaka. „Käsi- ja koduraamatu” esimese osa eessõnas kinnitab ta, et võttis kirjatöö ette pelgalt vajaduse sunnil, sest ükski temast eesti keelt paremini valdav vaimulik, kellest siinmail puudus ei olevat, seda kohustust enda kanda ei ole võtnud.¹

Stahli „Käsi- ja koduraamatu” neli köidet ning kaheosaline jutlustekogu rajasid aluse eesti kirjakeelele. Eestikeelse

¹ H. St a h l, Hand und Haussbuches Für die Pfarherren, und Haussväter Ehstnischen Fürstenthumbs. Erster Theil. Riga: G. Schröder, 1632, Vorwort.

kirjavara üllitamise käigus fikseerusid keelenormid ning täiustus keele väljendusrikkus üha uutes valdkondades, nii et eesti keelest kujunes järgnevatel sajanditel täiemahuline teaduskeel. Paraku ei ole analüüsitud eestikeelses teaduskirjanduses Stahli teoste teoloogilist ja rahvapedagoogilist sisu, üksnes keel ise on paelunud uurijaid. Keel oli aga Stahli mahukate kirjatööde kõige haavatavam tahk. XIX sajandist alates on Stahli erinevate tekstide eesti keelt arvestatud valdavalt kriitiliselt, kuid valikuliselt. Puudus kindel alus süsteemseks teaduslikuks uurimiseks, analüütiline ülevaade kogu Stahli kasutatud eestikeelsest sõnavarast. Kuni tänaseni.

Möödunud aasta lõpul nägi Tartu Ülikooli vana kirjakeele töörühma viisteist aastat väldanud töö tulemusena trükivalgust „Heinrich Stahli tekstide sõnastik”. Mahukas raamat on pühendatud Valve-Liivi Kingisepale, kes on ka teose toimetaja. Materjali on trükivalmis seadnud ning vajalike kommentaaride ja lisadega varustanud Valve-Liivi Kingisepa õpilased Külli Habicht, Pille Penjam ja Külli Prillop. Autorid on kogunud XVII sajandi eestikeelse vaimuliku sõnavara uurijad: Valve-Liivi Kingisepa, Külli Habichti ja Külli Prillopi koostöös on sündinud ka „Georg Mülleri jutluste sõnastik”² ja „Joachim Rossihniuse kirikumanaalide leksika”³. Külli Habicht ja Külli Prillop on toimetanud Valve-Liivi Kingisepa, Kristel Ressi ja Kai Tafenau koostatud „Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastiku”.⁴ Kõigis

² K. Habicht, V-L. Kingisepp, K. Prillop, Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool, 2000.

³ V-L. Kingisepp, K. Habicht, K. Prillop, Joachim Rossihniuse kirikumanaalide leksika. (Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool, 2002.

⁴ V-L. Kingisepp, K. Ressa, K. Tafenau, Heinrich Gösekeni grammatika ja sõ-

valjaannetes on järgitud „Georg Mülleri jutluste sõnastiku” koostamisel väljatöötatud meetodikat, mis muudab hõlpsaks ka sõnastike võrdleva kasutamise. Tähestikulises järjestuses sõnad on toodud tänapäevases eesti keeles, kuid lisatud nende tolleaegne sõnakuju koos kontekstiga, sulgudes on sõna esinemiskordade arv. Stahli tekstide sõnastikus on lisatud ka sõnade saksakeelne vaste koos kontekstiga ning pärisnimed on toodud eraldi loendina.

Stahli elukäigu ja teoste kirjeldusele lisaks leiame raamatust ka Stahli sõnavara senise uurimise ülevaate. Saksapärasuse kritiseerimise kõrval on vaadeldud Stahli keele murdelisi erijooni ja arhaisme (Andrus Saareste), käsitletud selle morfoloogilisi ja sõnavaralisi jooni (Paul Alvre, Julius Mägiste, Külli Habicht, Külli Prillop), uuritud üksikuid sõnavararühmi Stahli teostes (Paul Ariste), juhitud tähelepanu tema keele kujundlikkusele (Arvo Krikmann) ning jälgitud eesti vastete otsimist saksa sõnadele (Valve-Liivi Kingisepp). Erialaväljaannetes ilmunud uurimused pole kuigivõrd muutnud anakronistlikku suhtumist Heinrich Stahli kui eesti keele sihilikku saksapärasustajasse (lk 13–16).

„Heinrich Stahli tekstide sõnastik” hõlmab ainult Stahli enda kirjatöodes kasutatud sõnu, raamatu analüütilisest osast on välja jäänud tema vaimulike igapäevatöö hõlbustamiseks koostatud saksa-eesti sõnaraamat. Autorite väitel puudus selleks vajadus, kuna *Vocabula* kohta on juba põhjalik uurimus,⁵ kuid ka põhimõtteliselt on õige, et Stahli sõnastik sisaldab vaid tema enda kasutatud sõnu. Saksa-eesti sõnaraamatus

nastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 2010.

⁵ K. Kikas, Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? (Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli toimetised 21.) Toim V-L. Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikool, 2002.

sisalduvad 386 valdavalt argieluga seotud sõna, mida tema enda tekstides ei leidu, on ära toodud sõnastiku lisas (lk 539–548). Raamatu autorid ei ole piirdu- nud sõnaraamatu koostamisega, vaid on seda ka nii tollaegset tõlkekaanonit kui ka Stahli kaasaegsetelt vaimulikelt säi- linud võrdlusainest arvesse võttes ana- lüüsinud. Stahlilt säilinud keeleaines on üle kolme korra mahukam kui Georg Müllerilt ja üle viie korra mahukam kui Joachim Rossihniuselt jäädvustatud sõnavara. Juba tõik, et Stahli tekstides on umbes 1200 sellist sõna, mida Mül- leri jutlustes ei esine, kummutab Hans Treumanni palju poolehoidjaid leidnud väite, nagu korranuks Stahl oma raama- tuis sõna-sõnalt Mülleri tekste.⁶

Stahlil kirjalik pärand, mis sisaldab lisaks katekismuse- ja jutlusetekstidele ka laulu- ja käsiraamatu, on mitte üks- nes mahu, vaid ka tekstide laadi poolest rikkalikum kui Müllerilt ja Rossihni- uselt säilinu. Pealegi käsitlevad Stahlil jutlused, erinevalt Mülleri omadest, süs- temaatiliselt kirikuaasta evangeeliumi- tekste, sidudes need katekismuseõpetu- sega. Kindla ülesehitusega sõnaohtrate jutluste kirjapanek kirjutustraditsiooni- ta keeles oli seda vastutustundlikum, et tegemist ei olnud konkreetsele kogudu- sele peetud jutlustega, vaid näidispostil- laga. Selle eesti keel pidi olema ühtaegu teoloogiliselt täpne ja kuulajale arusaad- dav. Stahl lähtus mõistagi kaasaegsest tõlkimistavast ning XVII sajandi esime- seks pooleks kujunenud luterlike jutlus- te kompositsioonireeglitest.

Sõnastiku autorid on Stahlil erijoone- na toonud esile haruldase, varasemas põhjaeestikeelses kirjanduses puuduva sõnavara ja sünonüümsete väljendus- vahendite kasutamise ning arhailise

⁶ H. Treumann, Vanemast raamatukul- tuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, lk 72; L. P a h t m a, Heinrich Stahlil „Käsi- ja koduraamatust”. – Rootsi suurriigist Vene imperiumisse. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 3 (10).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998, lk 62.

vormistiku talletamise (lk 16). Eritisena tundub Stahlil sõnakasutus vähese tol- lest ajast säilinud eestikeelse kirjanduse taustal, kuid luterliku keeleideoloogia jaoks oli see otse tüüpiline. Stahlile on pandud pahaks saksa keele gramma- tiliste konstruktsioonide ülekandmist eesti keelde, kuid jäetud märkamata palju olulisem: tema vaimulike tekstide eestindustes kajastub luterlik suhtumi- ne rahvakeelde. Lihtrahvale suunatud luterlikes kirjatöodes kohtusid suuline ja kirjalik keel, kirjapandud tekstid olid mõeldud suuliseks kasutamiseks. Lut- heri nõue oli, et vaimulikes tekstides peegelduks elav keel, selline, mida rah- vas räägib, kuiva ja surnud ametlikku keelt tuli teadlikult vältida. Üksnes ela- va keele kaudu jõuab Jumala sõna ini- mese südameni.⁷ Seda traditsiooni jär- giv Stahl väidab, et lihtrahvale mõeldud jutlused peavad olema ühemõttelised ja selged, sõnaosavusel ja eruditsioonil võib kirikuõpetaja särada lasta teistele vaimulikele ja õpetatud meestele jutlus- tades (Stahl 1632). Oma tõlkimismeeto- dit põhjendab Stahl ka käsiraamatu kol- manda osa eessõnas, rõhutades, et eel- nevate osade keele lapselikkus, selgus ja lihtsus on taotluslikud, kristlikud põhi- töed ei vaja kõrgelehelisi fraase.⁸ Ar- hailine sõnavara Stahlil töödes ei pruugi seega tuleneda autori käsutuses olnud varasematest tekstidest, vaid tema enda tähelepanekutest, püüdest kirjutada võimalikult rahvalähedaselt.

Kahtlemata on „Heinrich Stahlil teks- tide sõnastik” hindamatu materjal eesti keele uurijate jaoks, kuid mitte ainult. Laiemat kasutajateringi on silmas pi- danud ka sõnastiku autorid, tõdedes, et

⁷ A. E. Berger, Luther und die neu- hochdeutsche Schriftsprache. – Deutsche Wortgeschichte. Band II. Toim F. Maurer, F. Stroh. Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1943, lk 115–116.

⁸ H. Stahl, Hand und Haussbuches Für die Pfarherren, und Haussväter Ehstni- schen Fürstenthums. Dritter Theil. Reval: Reusner's Witwe, 1638, Vorwort.

„See pakub harukordse võimaluse heita pilk peaaegu 400 aasta tagusesse mõtte ja mõistemaailma, mida ühe viljaka autori sõnavara peegeldab” (lk 10). Nii aitab „Heinrich Stahli tekstide sõnastik” meil näiteks jälgida eestikeelsete teoloogiliste mõistete arengut.

Religioosseid mõisteid eestindas Stahl kaalutletult ja kindlaid põhimõtteid järgides. Nii kinnitab ta käsiraamatu esimese osa eessõnas, et lähtub eestikeelses tekstis Martin Lutheri arusaamast, et katehheetide segadusse ajamise vältimiseks peavad dekalog, usutunnistus, meieisapalve ja sakramendivormelid olema ühetaolises, muutumatus sõnastuses.⁹ See põhjendab ka korduvate keelen-dite osatähtsust Stahli tekstides (lk 21).

Eelkõige lihtrahvale mõeldud õpetustes ei pruugi kuigivõrd peegelduda autori dogmaatilised seisukohad, kuid teatud eestikeelsete mõistete fikseerijana on Stahl teerajaja. Näiteks esineb sõna *patt* Mülleril 444 korral¹⁰, Rossihniusel 206 korral¹¹ ja Stahlil 1142 korral (lk 314–315), kuid ainult viimane kasutab mõisteid *pärispatt* ja *teopatt*. Nii Müller kui ka Rossihnius on rääkinud *loojast* ja kasutanud verbi *loomaa*,¹² kuid *loomine* (*Schöpfung*) on üksnes Stahlil (lk 227). Ka vaba tahe (*freye Willen*, Stahlil *vaba meel* lk 48) on mõiste, mida Stahli eelkäijate tekstides ei esine. Samuti leiame nii keskse mõiste nagu *usutunnistus* (*Glaubenbekenntnis*) ainult Stahli sõnavara hulgast (lk 454). Äärmiselt õnnestunud sõna on Stahlil *südametunnistus* (lk 454). *Süda* on erinevates seostes korduvalt kõneks olnud nii Mülleril¹³ kui

⁹ H. Stahl, *Hand und Haussbuches...* Riga, 1632, Vorwort.

¹⁰ K. Habicht jt, Georg Mülleri jutluste sõnastik, lk 254.

¹¹ V-L. Kingisepp jt, Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika, lk 206.

¹² K. Habicht jt, Georg Mülleri jutluste sõnastik, lk 190; V-L. Kingisepp jt, Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika, lk 192.

¹³ K. Habicht jt, Georg Mülleri jutluste sõnastik, lk 340.

ka Rossihniusel¹⁴, Stahlil koguni 1023 korral (lk 416), kuid mõiste *Gewissen* eestikeelses vastes on seda kasutanud üksnes Stahl (lk 454). Nagu näeme, on see mõiste saksa ja ladina keeles (*conscientia*), samuti rootsi keeles (*samvete*) seotud teadmise-ga, eestikeelne *südametunnistus* viitab arusaamale, et Jumala käsud on meile südamesse kirjutatud. Sama tõdeb Stahl ka oma 1626. aastal Wittenbergis trükitud ja toonase juhtiva aristotellase Jacob Martini eesistumisel peetud disputatsioonis „De Lege Dei”.¹⁵ Veelgi huvitavam on Stahli sõnaühend *hea tegu* mõiste *Tugend* (‘voo-rus’) eestikeelse vastena.¹⁶ Teoloogiliselt ei käsitleta *head tegu* inimsuhete vaatepunktist, vaid kui Jumala käsku, ning mitte pelgalt välise toiminguna, vaid kui inimese südame sügavusest lähtuvat.¹⁷ Sakramentidest on kõigil autoreil kõige enam juttu ristimisest (Mülleril viiel, Rossihniusel 16, Stahlil 106 korral). Püha õhtusöömaaja puhul Müller sünonüüme ei kasuta, Rossihniusel on nii *õdangusöömaaeg* kui ka *laud*, *armulaud* (ka *rõõmulaud*) aga taas üksnes Stahlil. *Meeleparandust* kasutab neist autoreist samuti ainult Stahl, nagu ka *taevariigi võtmeid* pihi armuvahendusliku külje tähenduses.¹⁸ Näeme siit, kuidas kirjutuse käigus arenes ja täpsustus eestikeelne religioosne sõnavara.

¹⁴ V-L. Kingisepp jt, Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika, lk 356.

¹⁵ P. Lotman, Heinrich Stahli elu ja loom-ing. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised 14.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014, lk 158–159.

¹⁶ K. Kikas, Mida sisaldab Heinrich Stahli Vocabula?, lk 49.

¹⁷ R. Söderlund, Teologin i Eric Falcks Een kort underwjsning. – Een kort underwjsning om några aff the förnemligaste Articular i then Christeligha Läron. Eric Falcks dogmatic på nytt utgiven med inledande kommentarer av Markus Hagberg och Rune Söderlund. Toim M. Hagberg. Skara: Skara Stiftshistoriska Sällskap, 2010, lk 75.

¹⁸ E. Salumaa, Süstemaatilise teoloogia käsiraamat. Tallinn: Logos. EELK Usuteaduste Instituut, 2008, lk 300.

Samamoodi on jälgitav eestikeelsete eetiliste mõistete süsteemi kujunemine. Jutluste ja katekismuste tõlkimise peamine eesmärk oligi ju katehheetidele kristliku eetika vahendamine, seetõttu leiame põhilisi eetilisi mõisteid kõigi kolme autori tekstides. Sellised on näiteks sõnade *häbi, au, vale (valsk), õige, tõde* erinevad vormid. Mitmed mõisted on Stahlil sõnavaras aga omandanud uusi nüansse. Näiteks kasutab ainult Stahl sõna *kohus* ka tähenduses 'kohane' või 'õiglane'. Mülleril esineb *himu*¹⁹, Rossihniusel ka *lihahimu*²⁰, Stahlil lisaks veel *silmahimu* (lk 85). Olulisel kohal luterlase elus oli tööeetika. Laiskus oli patt, Jumala antud aega tuli kasutada otstarbekalt. Luterliku käsituse järgi ootas Jumal kristlastelt, olenemata nende ameteist, innukamat tööle pühendumist kui teistelt inimestelt.²¹ Ootuspäraselt on nii Müller kui ka Stahl kasutanud oma jutlustes ohtralt töö ja vaeva, aga ka kasuga seotud sõnu, Stahlil esineb ühel korral ka sõna *tulus* (lk 452). Samuti on mõlemad autorid maininud erinevaid põllunduse ja kalandusega seotud ameteid, Stahlil välja toodud elukutsete seas leiame ka *kaupmehe, tüürimehe, vabamehe, püssimehe*. Oma pärane sõna on Stahlil *seltsimees* kaaslase tähenduses (lk 250–252).

Paljudel puhkudel esineb Stahlil üldmõiste seal, kus teised on kasutanud vaid adjektiive. Sellised sõnad on näiteks *kadedus, kurjus, valskus, nõidus, ahastus*. Mülleril esineb verb *ahastama* kahel korral rõhumise tähenduses.²² Stahlil tähendab *ahastus* hirmu ja kartust, sama tüvega sõnad on *ahastalikult,*

ahastama, ahastatud (lk 32). *Ahastus* (*Angst*) oli neil aastail sagedaseks motiiviks ka saksakeelses jutluskirjanduses, kajastades Kolmekümneaastase sõja aegseid apokalüptilisi meeoleolusid.²³

Tegemist ei ole kitsalt teoloogilise diskursuse või kirikuajaloo, reformatsiooni on käsitledav osana laiemast kultuuriülekande protsessist.²⁴ Tõsiasi, et eesti kirjakeel arenes koos reformatsiooniga ja toona erinevatel kümnenditel²⁵ kasutusel olnud sõnavara on fikseeritud, võimaldab meil uurida mitte üksnes keelt, vaid ka sõnade tähendusi ja tagamaid. Keelde kandunud uued sõnad märkisid muutusi mentaliteedis ja väärtushinnanguis, nende konteksti uurimine võib meile avada sügavamaid kultuurilisi seoseid. Täiemahuline sõnaraamat pakub teadusuuringuteks objektiivse aluse, võtab pinna seni käibinud meelevaldsetelt arvamustelt. Käesolev sõnastik, nagu ka samade autorite koostatud eelnevad sõnaraamatud, on ülimalt väärtuslik allikas, loodetavasti ka inspiratsiooniallikas eri valdkondade kultuuri uurijatele. Heinrich Stahlil sõnu kasutades võiks seda iseloomustada ka kui „üht head ja kindlat põhjakivi“, ehk siis täpselt ja usaldusväärset laotud vundamenti edasistele uuringutele.

PIRET LOTMAN

¹⁹ K. Habicht jt, Georg Mülleri jutluste sõnastik, lk 75.

²⁰ V-L. Kingisepp jt, Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika, lk 86.

²¹ H. Lehmann, Lutheranism in the seventeenth century. – Reform and Expansion 1550–1660. Toim P-C. Hsia. Cambridge: University Press, 2007, lk 63.

²² K. Habicht jt, Georg Mülleri jutluste sõnastik, lk 34.

²³ H. Lehmann, Lutheranism in the seventeenth century, lk 62.

²⁴ O. Czaika, Die Ausbreitung der Reformation im Ostseeraum ca. 1500–1700 als Kulturtransfer. – Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit. Toim O. Czaika, H. Holze. Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012, lk 78.

²⁵ Vt ka V-L. Kingisepp jt, Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350.